Dr. PILAR IVO:

LMP 21

KRIZA KAPITALIZMA

(Preštampano iz „Mjesečnika br. 10-11. 1931.)

Tiskara »Merkantile« (Jutriša i Sedmak) Zagreb, Ilica 35

25419
76

Kriza kapitalizma

Predavanje dra. Pilara Ivana, odvjetnika i pretsjednika Sociološkoga društva u Zagrebu, održano dne 28. listopada 1931. u pučkom sveučilištu u Zagrebu.

Dne 6. prosinca pr. g. 1930. držao sam u Sociološkom društvu u Zagrebu predavanje o »Svjetskoj ekonomskoj krizi«. U toku ovoga predavanja ustvrdio sam, da jedan bitni dio svjetske ekonomske krize sačinjava i kriza kapitalizma.

Nije prošla niti godina dana, a razvitak prilika dao mi je u cijelosti pravo, jer ono, što sam tom prilikom ustvrdio, postala je vrlo vidljiva i akutna pojava. Na 14. listopada o. g. držao je ministar g. dr. Frangeš vrlo zanimljivo predavanje: »o krizi kapitalizma u Njemačkoj«. Ali nije prošlo par dana, a mi smo u Zagrebu dobili jednu akutnu psihozu, koja je u nedvojbenoj vezi sa općom krizom kapitalizma u cijelom svijetu. Svakako dakle ta kriza nije daleko od nas, te mi imademo puno razloga, da se sa problemom te krize kapitalizma najozbiljnije pozabavimo.

Ako želimo kapitalizam prikazati kao spoznajni problem, moramo započeti s time, da opredijelimo po mogućnosti točno, što je »kapitalizam«, t. j. da kapitalizam uhvatimo u što ispravnijoj definiciji. Ali tu ćemo odmah udariti na muke, jer ćemo vidjeti, da se u tom pitanju stručnjaci ne slažu.

Gosp. dr. Oto Frangeš dao nam je prije par dana slijedeću definiciju pojma kapitalizma: »Kapitalizam je neograničeno i slobodno pravo prikupljanja i uprave kapitala za bilo koje svrhe i na bilo koji način«.

Ova definicija ima nešto za se, jer pogadja ispravno onu liberalističku notu našega savremenoga kapitalizma. Ali držim, da ona ne pogadja jezgru stvari. Naročito zato, što kapitalizam nije nikakvo pravo, nego jedna forma gospodarska.

Neka mi se oprosti moja neskromnost, ali mene ne zadovoljava ni definicija glasovitoga njemačkoga historika kapitalizma Wernera Sombarta, autora poznatog djela »Der moderne Kapitalismus«, koji daje slijedeću definiciju kapitalizma:[1] »Unter Kapitalismus verstehen wir ein bestimmtes Wirthschaftssystem, das folgendermassen sich kennzeichnen läst: es ist eine verkehrswirtschaftliche Organisation, bei der regelmässig zwei verschiedene Bevölkerungsgruppen: die Inhaber der Produktionsmittel, die gleichzeitig die Leitung haben, Wirtschaftssubjekte sind und besitzlose Nurarbeiter (als Wirtschaftssubjekte) durch den Markt verbunden zusammenwirken und die vom Erwerbsprinzip und dem ökonomischen Rationalismus beherrscht wird.«1)

S ovom definicijom nisam zadovoljan, jer to je po mojem shvaćanju savjesna definicija kapitalističkoga industrijalizma, t. j. sadašnje faze kapitalizma, ali nikako definicija kapitalizma kao općehistoričkoga pojava. Tu definiciju možemo razumjeti, ako uvažimo, da je Sombart donesao ovu definiciju u djelu: »o modernom kapitalizmu«, pak nije ni čudo, da je posve pošao kolotečinom Karla Marksa, koji kapitalizam posmatra isključivo pod vidom forama, koje je on sada uzeo.

Ali po mojem je shvaćanju kapitalizam jedan pojav, koji je već star 3—4000 godina, koji su uveli Babilonci i koji se ima ispravno i općenito definirati ovako: Kapitalizam je gospodarski sistem, sadržan u novčanom gospodarstvu, kada je ovo postalo isključivom formom individualističkoga gospodarenja.

Po sadržaju te definicije glavni je problem, s kojim se imademo baviti, problem novca. Taj će se najbolje prikazati, ako se razjasni njegov historički postanak, a naročito i s tim usporedo razvitak funkcija novca.

Novac je postao kao evolucijoni proizvod razvitka izmjene dobara u toku ljudske kulture.

Pretstavite si najprimitivnije doba ljudskoga roda, recimo doba čovjeka iz Cro-Magnona, Spyja ili Krapine. Već u prvo predhistoričko doba dozvoljava nam poznavanje prilika tih vrsta ljudi, da pretpostavimo, da je jedan od jedne horde naučio se u planini sabirati jagode, brusnice, maline ili ma koju vrst ukusnih šumskih boba. Drugi pak nije znao, gdje se ove bobe mogu nabrati, nego se je bavio više oko korita potoka, gdje je naučio brusiti kamenje, eventualno kalati ga i tako proizvadjati primitivne noževe, dlijeta i sjekire, koje poznamo iz kamenoga doba.

Sada je najedared nastala situacija, da je ovaj graditelj noževa i sjekira zaželio šumskih jagoda, a ovaj sabirač boba, da je trebao kameni nož ili sjekiru. Medjutim primitivni ljudi nisu počeli odmah sa izmjenom dobara, nego je prva faza bila kradja, otimačina, ili čak ubojstvo posjednika od drugoga željkovanih dobara. Ali tako je dolazilo do osvete od strane horde, kojoj je spadao oštećeni, do tučnjava, krvi i mrtvih glava. Tu su sada razmišljanje, iskustvo i instinkt samoodržanja dovele ljude do toga, da je takav nasilni postupak, koji vodi do opisanih teških posljedica, neekonomičan, i da je najekonomičnije, da se posjednici medjusobno potrebovanih predmeta sporazume i izvedu izmjenu dobara.

Ova izmjena ili zamjena dobara bila je najprimitivniji način trgovine i vladala je sigurno desetcima tisuća godina medju ljudima, pak pretstavljala glavnu i isključivu formu trgovačkoga prometa medju ljudima, kao što to ona pretstavlja još i danas u nekim kulturno zaostalim predjelima svijeta, gdje ne postoje uredjene države u našem smislu, kao n. pr. u Ekvatorijalnoj Africi. Već ova prometna forma omogućila je čovjeku, da si nabavi stvari i dobra, koja sam nije imao ili nije mogao proizvesti.

Medjutim je nužda natjerala ljude, da podju za jedan korak dalje. Sve češće se je dogadjalo, kada se je jednostavna izmjena dobara, kao osnovna forma t. zv. prirodnoga gospodarstva (Naturalwirtschaft) pokazivala nedostatnom, jer n. pr. graditelj noževa je trebao bobe, ali sabirač boba nije trebao noža, nego — recimo — krzno, da se zaštiti od zime. Tu se je tokom vremena iskustvom došlo do toga, da su se umetnuli stanoviti predmeti, koji su se u prometu mnogo tražili, jer ih je svatko mogao trebati. To su bile stanovite vrsti robe, koji su imali stanovitu kurentnu vrijednost za svakoga. Takovi su predmeti bili goveda, komad soli, krzna, slonova kost, kauri-školjke, čaj komprimiran u formi opeke i slično. Iz vlastite historije znamo, da se je u Slavoniji u srednjem vijeku porez plaćao kunovim krznima, i da za to Slavonija imade još i danas u svom grbu kunu zlaticu.

Ovaj novac u obliku robe, t. zv. naturalni novac prikazuje nam prvu fazu razvitka novca i služio je samo jednoj svrsi, da olakšava izmjenu dobara. Imao je medjutim i dalnju važnu funkciju, da je postepeno odgajao ekonomski smisao čovječanstva, jer je davao ipak neko objektivno mjerilo za vrijednost i naučio čovjeka upoznati pojam cijene. Čovjek se je naučio razumijevati, da li si je stanoviti predmet nabavio uz dobru cijenu, t. j. jeftino ili pak skupo, t. j. uz nepovoljnu cijenu. Nedvojbeno je to već počelo kod neposredne izmjene dobara, ali tu je zaključak posla bio još previše pod dojmom subjektivne potrebe dobra, koje je izmjenom postignuto, za to nije tako lahko dolazio do svijesti objektivni sud, je li posao sklopljen povoljno ili nepovoljno. Novac je pomagao dakle čovjeku objektivizirati ekonomski sud o jednom sklopljenom poslu, pak je i u toj fazi bio ekonomskim odgojiteljem čovjeka.

Naročito je čovjeka naučio poznati pojam cijene, iz čega se povremeno razvio etički obojadisani pojam ispravne cijene, justum pretium.

Već u toj fazi dobio je novac i njeko biološko značenje, jer čovjek, koji je imao dosta novaca, mogao je nabaviti sve, što mu je bilo za održanje njegova života nužno. Novac je po tom stupio u najuži dodir sa ljudskim životom, jer je postao najekonomčnije i najkomotnije sredstvo za održanje života.

Ali ne samo to, novac je služio što više, da je čovjek mogao olakšati i poljepšati svoj život. Čovjek, koji je imao dosta novaca, mogao si je nabaviti ljepše, bolje izradjene i dragocjenije stvari, nego onaj, koji ga nije imao i koji je kuburio. U tom je izražena jedna izvanredno važna funkcija novca, koja čini njegovu bitnu značajku, t. zv. perfekcionistička funkcija novca, jer novac postaje najjače sredstvo za poljepšanje i usavršenje ljudskoga života.

Šta više, novac je dobio i stanovito etičko znamenovanje. Čovjek, koji je imao novaca, nije trebao krasti, otimati i robiti, nego si je mogao sve potrebno kupiti. Na žalost, dok se ovo ne može poreći na jednoj strani, djelovao je novac etički koruptivno na drugoj strani, jer se čo-

---

1) Str. 319 prvoga sveska njegova velikoga djela u 4 sveska.

vjek nije žacao, a i danas se ne žaca nikakovih sredstava, da dodje do novca.

Ovo ogromno znamenovanje, koje je novac dobio za ljudski život, natjeravalo je čovjeka, da nastoji nakupiti što veće količine novca. Tu se je medjutim pokazalo, da se ovaj naturalni novac, koji je stvarno bio roba, vrlo lahko pokvari, jer su marvu mogli izjesti vuci, krzna moljci, sol se je mogla rastopiti, ako je pokisla i t. d. Pokazala se je dakle potreba, da čovjek nadje jednu vrst novca, koja nije u toj mjeri izvrgnuta kvaru, kao naturalni novac.

Čovjek je pako imao tedenciju, da vrijednosti, koje je svojim radom stvorio, što duže nepromijenjene sačuva, da ih ima za svaku nevolju, osobito za starost, da ih može ostaviti svojoj djeci itd.

Do nove forme novca je čovjek došao, kad je izašao iz kamenoga doba i naučio topiti kovine. Nije nužno ovdje da razlažem, kakovu ogromnu ulogu igraju u ljudskom životu metali i koliki je napredak načinilo čovječanstvo, kada je svoje orudje umjesto iz nezgrapnoga kamena moglo graditi najprije od bakra i mjedi, a onda od željeza. Kovinu kao materijal za gradjenje orudja i oružja trebao je svaki čovjek. I za to brzo vidimo, da kovina postaje ona roba, koja se daje kao novac. To se naročito lijepo vidi kod Rimljana, koji su se kao novcem služili najprije marvom, tako da se kod njih novac zove pecunia od pecus, t. j. goveče. Nu brzo, kada su upoznali bakar i mjed, stupio je odredjeni komad bakra ili mjedi kao ekvivalent vrijednosti jednoga govečeta i taj komad bakra zadržao je ime pecunia. Svakako je par komada bakra bilo neusporedivo lakše sačuvati, nego jedan čopor goveda i po tome imademo latinsko ime aerarium t. j. blagajna od aes aeris, što znači bakar.

Medjutim novi komadi bakra ili mjedi su bili još uvijek nezgrapni i teški te nezgodni za rukovanje, pa kada je čovjek upoznao dragocjenije srebro i zlato, počeo je od njih komade upotrebljavati kao novac, čime je umanjio opseg i težinu novca, koji je imao veću vrijednost, pak tim postao zgodniji za rukovanje i promet. Srebro i zlato ne hrdjaju osim toga, pak su i zato mnogo trajniji od bakra. Tu se pokazuje trajnost kao elemenat vrijednosti. Da bude vrijednost tih komada odredjena i stalna, preuzela je izdavanje tih komada kovina država. Komadima kovine davana je priručna okrugla forma, oni su providjeni znakom države, u koju svrhu trebalo je kovinu kovati i tako je nastao kovani novac, kako ga u glavnom imamo i danas. Kovani novac vidimo najprije u Babiloniji, u Egiptu i Feniciji, a onda ga vidimo u Grčkoj i Rimu.

Kovani novac daje instituciji novca novu i vrlo važnu funkciju. Funkciju tezaurirajuću naime sposobnost, da se može nakupiti u velikim količinama, a da ne bude po svojoj naravi izvrgnut nutarnjemu kvaru i propadanju. Tek u ovoj fazi svoga razvitka mogao se je novac nakupljati u neograničenim količinama i neograničeno dugo sačuvati. Tek time je novac postao novcem u našem smislu riječi i tek time je nastupilo novčano gospodarstvo i postalo sposobno, da zamijeni naturalno gospodarstvo. Za to mi se čini, da se tek od uvedenja metalnoga novca i njegova kovanja u dovoljnoj količini može govoriti o kapitalizmu.

Medjutim već kod prelaza od bakrenoga novca na srebrni, a od srebrnoga na zlatni vidimo jasnu tendenciju, da se novcu poveća nutarnja vrijednost, da se kondenzira njegova vrijednost t. j. da se u što manjem, lakšem i priručnijem komadu novca bude sadržana što veća vrijednost. Ovo je bila posljedica ne samo rastuće uloge novca u prometu, nego i razvitku njegove tezaurirajuće funkcije.

Medjutim i sa metalnim novcem nije u tom pogledu postignuto idealno stanje. Jedan zlatni novac po svojoj prirodi nije mogao nikada pretstavljati veću vrijednost, nego što je odgovaralo nutarnjoj vrijednosti zlata, koje je u njemu bilo ukovano. Osim toga bio je i metalni novac izvrgnut jednoj stanovitoj vrsti kvara, a prometu bi se on naime izlizao i izgubio jedan dio svoje vrijednosti, te postao manje vrijedan.

Ali to je bilo još najmanje zlo. Državni novac postao je državna institucija, jer ga je država, u kojoj formi se ona nalazila, bila ona grad, mala trgovačka republika ili veliko carstvo, morala kovati i pošto je kovanje novca oduvijek bio posao, koji se radi mogućnosti svih mogućih zlouporaba nije mogao povjeriti pojedinačnoj inicijativi.

Time dobivamo jednu važnu razliku izmedju t. zv. prometnoga novca (Verkehrsgeld) i državnoga novca (Staatsgeld). U prvom početku novac je apsolutno bio prometni novac, ta mi smo vidjeli, da ga je promet i stvorio za svoje olakšanje i pospješenje. Čim se pretvorio u metalni novac, on postaje državna institucija.

Ali u političkoj rasparčanosti srednjega vijeka dobivamo time jednu nesnosnu zbrku monetarnih sistema, jer svaka država kuje novce po svome sistemu. Ali ima država, koje uopće ne kuju svoj novac, nego se služe tudjim državnim novcem kao svojim prometnim novcem. Time nastaje mogućnost, t. zv. bijega novca (Geldflucht). Jedna država kuje doduše novac, ali novca nestaje, jer on bježi iz države, pošto ga izvlači promet drugih država, gdje on služi u prometu. Istodobno umjesto vlastitoga dobroga novca ulazi u državu tudji manje vrijedni novac, koji je samo po izvanjoj formi sličan vlastitom novcu.

Osim toga sredovječne države nisu najsavjesnije postupale kod kovanja novca. Na pr. Bizantiji se je predbacivalo, da je hotimice dala kovati krivi novac, da ošteti mrske im križare. Kod toga se nije mislilo, da će taj loši novac ipak u državi ostati pak biti upotrebljavan na štetu sigurnosti novčanoga prometa.

Ali to je konačno jedan prilično osamljen pojav. Opasnije je bilo, jer je stalan historički pojav, da države stalno umanjuju koli težinu toli nutarnju finoću novca (t. j. sadržinu plemenite kovine u novcu), a time i vrijednost njegovu. To čine dijelom od nužde, a dijelom od pohlepe za dobitkom.

Karlo Veliki je uveo sistem funte t. j. funtu srebra kao osnov vrijednosti metalnoga novca, pak je ovu monetarnu jedinicu razdijelio u 20 solida, a solid u 12 denara, t. j. jednu funtu u 240 denara. Iz toga vidimo, da i naš dinar po imenu povlači svoje rodoslovlje od valutne reforme Karla Velikoga. Medjutim svi glavni evropejski novčani sistemi povlače svoje podrijetlo iz sistema Karla Velikoga: sistem engleske funte, francuske livre kao i njemačke marke, samo što je marka bila kao težina nešto manja od funte, jer je iznosila samo 234 grama srebra.

Ovo umanjivanje nutarnje vrijednosti novca vidjeti ćemo najbolje na slijedećem primjeru: U Hamburgu god. 1226. kuju iz jedne marke srebra 2 marke kao novac, godine 1506 pako 12 maraka. Još gore je u Francuskoj. God. 1309. kuje se iz jedne livre srebra od prilike 3 livre kao novac, a godine 1720 čak 98 livara. Ovim je razvitkom konačno postao francuski franak, jer je negdašnja, u svojoj vrijednosti umanjena livra za francuske revolucije g. 1795. prekrštena u franak. Livra je dakle pala kroz 400 godina na jednu tridesetinu svoje prvotne vrijednosti.

Sve ove činjenice dovele su do velike nesigurnosti u novčanom prometu srednjega vijeka. Prirodna je posljedica ovih prilika bila, da je svatko, koji je plaćao, imao tendenciju, da plaća u lošijoj moneti, jer je htjeo loše da se riješi, a dobru da zadrži. Svatko pako, koji je imao da primi, tražio je isplatu u dobroj moneti.

One vrsti novca, koje su se zaslugom i solidnošću svojih država znale dugo uzdržati u istoj i neumanjenoj vrijednosti, dobile su u ovim prilikama velik glas i ugled u svijetu, mnogo su se tražile i postale internacijonalni prometni novac. Glasovita je bila n. pr. florentinska valuta sa svojim zlatnicima, uspomena im živi još u našem »fijorinu« ili »forintu«, s kojim još danas računaju naši seljaci. Fiorentinski zlatnik preuzet je u njemačke pokrajine Rheinlanda, kao takav živi u slovenskom »rajnčku«.

Ali postaje velikim zlom, da privatna sebičnost izrabljuje i povećava ovu opću novčanu sigurnost te obrezuje dobre zlatnike i srebrnjake, koji tim gube na težini i vrijednosti. To je t. zv. »Wippen und Schwippen« njemačkoga srednjega vijeka. Mjenjač novca mora dakle vazda imati vagu pri ruci, da kod svakoga zlatnika može ustanoviti, nije li obrezan i umjetno umanjen u svojoj vrijednosti.

Ako dakle uvažimo opću imovinsku nesigurnost srednjega vijeka, a naročito ocrtanu monetarnu nesigurnost, gdje nikada nisi bio siguran, da ti netko ne podvali patvorenu, manje vrijednu ili okrnjenu monetu, lahko ćemo razumjeti, da se je u najgore vrijeme te nesigurnosti u XVI. i XVII. stoljeću počelo tražiti lijeka tome zlu. Lijek su našli trgovci, koji su tim zlom bili najteže pogodjeni. Nastale su po Italiji i Njemačkoj posebne institucije t. zv. banco (po banku, klupi, na kojoj se novac brojio), koji bi primili stanovitu svotu dobroga metalnoga novca u pohranu i preko te svote mogao bi dotični trgovac izdavati doznake, glaseće na isplatu u dobroj moneti. Ove doznake mogle su se ili naplatiti u gotovom novcu ili kompenzirati nekim primitivnim clearingom.

Ove banko-cedulje, koje su glasile na dobru valutu postale su ishodištem naših banknota ili papirnatoga novca. Ali i to nije išlo glatko ili u ravnoj crti. Ljudstvo je moralo napraviti gorka iskustva, kao sa državnom bankom John Lawa, ili sa assignatima francuske revolcije, da uvidi, kako je papirni novac opasna institucija, koja može teško oštetiti najšire slojeve narodne privrede.

Nakon znanstvenoga proučavanja toga problema u XIX. stoljeću ustalila se je institucija metalno fundiranoga papirnoga novca kao državnoga novca. Za vrijeme svjetskoga rata uzdrmala se je vjera u potrebu metalne fundacije papirnoga novca, ali katastrofalne posljedice poratne inflacije podučile su ljudstvo o nuždi metalne podloge i sada opet živimo u periodi borbe za zlato. Ali »auri sacra fames« nije više individualni pojav, nego državni pojav. Pojedinci se više ne bore za posjed zlata nego države, dotično njihove emisione banke.

Danas je papirni novac svagdje državna institucija osigurana zakonom, koja omogućuje svakomu gradjaninu, da u malenoj hrpi banknota skupi ogromne vrijednosti i s njima lahko i sigurno rukuje. Riziko ograničen je na kurs valute dotične države, t. j. na političku sudbinu dotične države i na eventualne patvorene banknote.

Time sam Vam u kratko genetički pokazao postanak novca od njegovih najprimitivnijih formi do današnje hiljadarke. — Što pada u oči, jest trajno nastojanje kondenzirati vrijednost novca i tim ujednostavniti rukovanje njime.

Dalji je napredak učinjen institucijom čeka, koji sve više postaje internacijonalnim plaćevnim sredstvom i koji je vrlo srodan banknoti, jer je i on doznakom na isplatu. Čekom se još više dade kondenzirati vrijednost, jer može u visini vrijednosti ići upravo neograničeno. Za svakoga ekonomski naobraženoga posve je jasno, da se na Banque de France može izdati jedan ček na miljardu francuskih franaka i to na osnovu činjenice, što ona imade u svojim podrumima naslagano više milijardi zlata. Time onda možemo razumjeti, kakove se gorostasna, upravo bajoslovna vrijednost može u našoj današnjoj novčanoj tehnici komprimirati u jedan komadić papira.

Pošto smo ovako u najgrubljim crtama prikazali povjesni razvitak novca, nužno je, da pristupimo definiciji, šta je novac?

Uzmimo samo kakovu definiciju novca: Naš domaći poznati stručnjak u financijalnim stvarima dr. Juraj Vrbanić označuje kao novac »Onakav predmet, onakovo dobro, koje svatko prima u zamjenu za druga dobra, predmete i usluge, te koje je država priznala za općenito sredstvo mijene«.

Marx označuje novac »općenitim ekvivalentom robe«. Werner Sombart, spomenuti stručnjak i pisac navedenoga djela: »Der moderne Kapitalismus« ne usvaja ni Knappovu, ni Marxovu, ni jednu od navedenih definicija, nego se ograničuje, da navede funkcije novca i da ga konačno označi: »jenes Etwas, was wir Geld nennen«. Konačno dolazi do tugaljivoga zaključka, da su prometni novac i državni novac dvije sasvim različne stvari i ne daje opće nikakove definicije novca. Sigurno je vrlo čudna pojava, da ovako kvalificirani stručnjak, kao što je Werner Sombart, nije u stanju dati definicije novca.

Meni se čini, da je uzrok ovome pojavu u nedostatnosti filozofske armature, s kojom je operirao Werner Sombart. Da je novac skroz na skoz na skoz filofofski problem, dokazao nam je Georg Simmel svojom »Philosophie des Geldes«. I mi imamo već u svojoj literaturi jedan dokaz ove činjenice. Naš domaći pisac, prof. Milan Stahuljak napisao je u najzadnje vrijeme studiju pod naslovom: »Psihologija novca«, u kojoj nastoji problem novca uhvatiti sa psihološke, dakle opet sa filozofske strane.

Za mene je filozofska strana problema novca postala jedan doživljaj. Biće samoga novca, kano i mnogih s tim skopčanih ekonomskih problema ostali su mi mutni, premda sam u Beču svršio trgovačku akademiju, a u Parizu studirao nacijonalnu ekonomiju, sve dok se nisam upoznao sa filozofskom naukom Wilhelma Ostwalda i njegovim »Energetizmom«. Od toga časa počelo se je bistriti u mojoj ekonomskoj spoznaji, i samo priličnomu poznavanju ove nauke zahvaljujem dublje poglede u bivstvo novca i kapitalizma, pak i smjelosti, da sam se odvažio na obradjivanje ovoga predmeta.

Ne mogu se upustiti u opširno obrazlaganje bića Ostwaldovog Energetizma. Kratko ću kazati, da je Ostwald dualizam Büchnerovoga »Kraft und Stoff« pretvorio u monizam *energija*. Drugim riječima jedan elemenat materijalističke ideologije, »sila« (die Kraft) apsorbirala je materiju. Materija ne postoji. Ona je »Energie mit Formwiderstand«. I to ima mnogo za se. Drvo ovoga pulta, na kome predajem, izraslo je pod djelovanjem sunčane energije uz sudjelovanje vode i humusa kao proizvod vječnoga pojava *pretvorbe eneržija*. U ovu pretvorbu ima se vratiti, jer će jedared ili izgoriti ili negdje struhnuti, vratiti se u humus i služiti daljoj pretvorbi energija.

Ima posebni razlog, zašto energetska ideologija daje osobito zgodnu ideologiju za probleme novca. Novac je u svojem bivstvu uhvaćeni, točnije rečeno »*sublimirani*« *rad*, ona radna energija, koja je bila nužna, da se stvore one vrijednosti, koje on pretstavlja.

Tako će nam baš energetistička ideologija i terminologija dati mogućnost, da dademo potpunu i iscrpljivu definiciju novca.

Po toj definiciji jest novac: »*Historičkim razvitkom nastalo, u neprestanom daljem razvitku se nalazeće sredstvo za izmjene, za mjerenje, sačuvanje, pretvorbu, mobilizaciju i stvaranje ekonomskih energija.*

Dopuštamo, da je ova definicija malo neobična, jer je odjenuta u jednu kod nas još slabo poznatu terminologiju. Ali zato imamo u ovoj definiciji ne samo sve bivstvo, nego i sve funkcije novca, svu njegovu prošlost i budućnost. Imademo i osnov za spoznaju, da današnja faza novca nije konačna, jer se po mome najdubljem uvjerenju nalazimo opet pred slijedećom etapom njegovoga razvitka. To jest, razvitak je već u toku, u kojem će glavna forma novca prestati biti *državni novac* — »*Staatsgeld*« i postati opet *prometni novac* »*Vehrkehrsgeld*«, jer ćemo prije, nego što dodjemo do jedne svjetske naddržave, doći do jedinstvene svjetske valute, koju će izdavati jedna jedinstvena svjetska emisiona banka. Osnove za ovo shvaćanje imamo u pojavima uloge, koju igra švajcarski franak i sjeveroamerikanski dolar u današnjem svjetskom prometu i u pojavi te ulozi reparacijone banke, kao jednoga novuma u povijesti banaka.

U potanku analizu gornje definicije novca ne možemo se ovdje upustiti. Moramo iz nje izvaditi samo dva momenta, koja mi se čine bitna za njezino razumijevanje.

Prvo: šta znači *pretvorba energija*? Svakako je to baš jedna od glavnih figura energetske ideologije. Doduše ne kazuje ova figura ništa novo, to je onaj starogrčki »panta rhei«, koji je i naš Preradović tako krasno izrazio u stihu: »Stalna na tom svijetu samo mjena jest«. Ali meni se čini, da baš ova energetska formulacija poznate prastare istine pogadja najdublje i najtočnije bivstvo novca.

To će se najbolje pokazati na primjerima: Na pr.: ja kao odvjetnik napišem jednoj stranci tužbu, te dobijem za to 100 dinara. Sjutradan

odem na Kaptol, uzmem četiri radnika kopača, svakoga sa nadnicom od 25 dinara i odvedem ih u moj vinograd u Tuškancu i oni ga okopaju. Moj vinograd je za tih 100 dinara do večeri okopan. Tih stotinu dinara bili su dakle sredstvo, kojim je moj duševni rad sastavljanja tužbe pretvoren u fizički rad kopača i okopanja vinograda.

Ili obratan primjer: Seljak proda vreću žita, i sa 100 dinara plati liječnika, da mu operira bolni čir. Tu je fizički rad seljakov, jedan dio njegovog oranja, kopanja, drljanja, žetve, mlatenja, vjetrenja i dovoženja žita pretvoren u stručnu manipulaciju liječnikovu oko operacije čira.

Iz toga vidimo: novac je komprimirana energija, koju možemo uvijek pretvoriti iz jedne forme radne energije u drugu formu, uvijek staviti u djelatnost i njome mobilizirati, bilo kakovu djelatnost, za koju je čovjek sposoban.

Ova funkcija novca, *kao najsavršenijega sredstva pretvorbe i mobilizacije energija* čini najvažnije svojstvo njegovo. Po njemu baš novac postaje nenadoknadivim čimbenikom u ljudskom životu i razvitku ljudske kulture. Ali ovu funkciju novca upoznajemo potpuno, kako se meni čini, tek po ideologiji energetizma.

Drugo: zašto u ovoj definiciji nema pojmova: *predmet*, *dobro*, *vrijednost*. Predmet ili dobro nisu spomenuti, jer po energetskoj ideologiji materije nema, nego svaki predmet, svako dobro jest samo jedna pojavna forma energije.

Da pako u našoj definiciji nema pojma »*vrijednosti*«, smatram najvećom odlikom njezinom. Pojam vrijednosti je jedan od najproblematičnijih pojmova filozofskih. U njemu imade toliki udio subjektivnosti, dakle čisto psiholoških momenata, da ga uopće ne možete uhvatiti ni za glavu ni za rep. Jer vrijedno je konačno ono, čemu mi vrijednost pridajemo. Ali to je tautologija, idem per idem — tumačenje, koje ne kazuje ništa.

Sasvim se drugačije prikazuje stvar, ako se stavimo na stanovište energetizma i Ostwaldovoga načela »Energie als Wertgrundlage«, kako ga je on obradio u poznatom djelu: »Die Philosophie der Werte«. Onda definicija vrijednosti glasi od prilike ovako: »*Vrijednosti su one pojave energije, koje su pozitivno relevantne za ljudski život t. j. za njegovo održanje ili usavršenje*«.

Po toj definiciji ne trebamo u opće govoriti o vrijednosti, nego i vrijednost možemo supstituirati sa općim pojmom energije, kao što je to u našoj gornjoj definiciji i učinjeno, te smo stvar razjasnili samo oznakom »ekonomskih energija«.

Ali ne samo za shvaćanje bića novca i za njegove funkcije daje nam energetika najbolju ideologiju, nego i za shvaćanje opasnosti novca i redovitih kriza i potresa, koje prouzrokuje kapitalizam.

Po Marksovom učenju, koje držim u glavnom ispravnim, glavna opasnost kapitalizma i uzrok redovitih kriza, koje on uzrokuje, leži u tome, što kapitalizam po nekoj unutarnjoj zakonitosti tjera razvoj u pravcu sve veće koncentracije kapitala.

Iz energetske prirode novca, iz njegove značajke, da je on komprimirana radna energija, koja je bila nužna, da se stvore sve one vrijednosti, koje on pretstavlja, slijedi u prvom redu nemir novca, — nemir, koji on saopćuje i pokoljenjima i vremenima, u kojima vlada kapitalizam.

Ima još uvijek ljudi, koji misle: »Ah, kako bi ja mirno mogao živjeti, da imam puno novaca«. Ali to su naivčine, koji ništa ne razumiju o novcu. Posljedica je energetske prirode novca, da on isključuje svaku statiku, jer je on najapsolutnija kinematika. Novac je uvijek kao automobil sa motorom u pogonu, spreman svaki čas, da poleti, da se pretvori u akciju. Čovjek dakle uopće ne može imati novca, nego ga ili mora gubiti, ili ga uvijek dalje sticati. Ovomu osnovnomu zakonu energetske prirode novca potpada svaki privrednik, kome je prirodna svrha sticanje novca. Zato se uvijek jedni privrednici dižu i obogaćuju, a drugi propadaju i osiromašuju, vrlo često samo po tome, da li dolaze u rastuću ili padajuću konjunkturu svoje struke.

Kao pojava se to lako tumači na način, da ljudi, koji imaju mnogo novaca, mogu upotrijebiti najjače ljude, najbolje kvalificirane sile, najbolje inžinjere, ravnatelje, pravnike i time postizavati najbolje uspjehe, pak time i više zaslužiti, nego kapitalom slabiji konkurenti.

Ova zakonitost prirode novca je prvi uzrok koncentraciji kapitala. Ali možda još uvijek nije dovoljno razjašnjen onaj porast velikih imetaka, koji se pomnožavaju kao lavine. I to je posljedica energetske prirodne novca, jer novac kao energija privlači uvijek na sebe druge energije oko sebe, dakle ostali novac iz svoje okoline. Energija privlači energiju, to je osnovni zakon energetski. Ali to nije ništa nova, to je poznato već od prije. I za vrijeme materijalističkoga svjetozrenja znalo se, da svaki atom materije ima privlačivu silu i da na pr. zakon teže na zemlji nije ništa drugo, nego privlačiva sila materije našega planeta.

A pošto privlačiva snaga sa volumenom tijela, ili energetski izraženo, sa veličinom energije raste, to nam onda zakon privlačivosti na čisto fizikalni način tumači onaj progresivno posješeni porast velikih imetaka. Time ovaj porast dobije značajku one elementarnosti i katastrofalnoga svršetka, koji je najbolje označen u predočbi lavine, koja u onom momentu, kada se prekomjerno poveća, a naročito kada se ne može više dalje valjati, sve pred sobom i pod sobom ruši, drobi i uništuje.

Ako medjutim ovu fizikalnu predočbu pretočimo sada u sociološke forme, dobit ćemo slijedeće tipuse, pod kojima usredotočeni kapital prouzrokuje krize.

1. Prva forma krize akumulacije kapitala nastaje po tome, što goleme hrpe novca privlače i apsorbiraju sa rastućom snagom uvijek sav raspoloživi novac iz svoje okoline. Novac kao historičkim razvitkom nakupljeni i sublimirani suvišci pojedinačkoga rada generacija i generacija nigdje se ne nalazi u neograničenoj količini. Ali ova akumulacija u velikim hrpama ima za posljedicu, da novca u širokim slojevima sve manje ostaje. Drugima riječima kapital t. j. novčano gospodarstvo rastavlja svagdje, gdje kapitalizam postaje glavnom formom gospodarstva, po nekoj kobnoj zakonitosti pučanstvo u dva vidljivo diferencirana sloja, u mali broj kapitalista, koji skupe pretežni dio kapitala u svojim rukama, dočim široki slojevi socijalni, u kojima ovi kapitalisti živu, postaju bijedna masa, koja ima tek toliko sredstava, da nekako preživi, a mora za kapitaliste raditi.

Iza toga nužno postaju trvenja i borbe, sa neizbježivim socijalnim potresima, nastaju po Marksovoj terminologiji klasne borbe, koje imadu za cilj, da mnogobrojni proleteri otmu kapitalizmu kapital, t. j. po Marksističkoj terminologiji ekspropriiraju kapital.

Ali s time nije mnogo dobiveno, jer pošto se ovaj proces razvija po nekoj fatalnoj nutarnjoj zakonitosti, sakrivenoj, kako mi tumačimo, u energetskoj prirodi novca, onda odmah nakon promjene vlasnika kapitala počima isti proces na novo tako, da su se samo osobe promijenile.

Za francuske revolucije treći stalež je oborio plemstvo i svećenstvo i oteo im imetak. Imetak skupio se je u rukama buržoazije. Za malo decenija iza velike francuske revolucije počinje borba radnika protiv buržoazije itd.

Ovo iskustvo, da kapital nužno prouzrokuje bijedu širokih slojeva, i socijalne borbe, revolucije i katastrofe, vodi ekstremiste do zahtjeva abolicije kapitala t. j. instituta novca, s kojim pitanjem ćemo se kasnije baviti.

2. Druga forma kriza jest, da vodstvo ovakovih ogromnih hrpa novaca, kano i s tim spojenoga zamršenoga pletiva raznih sila i interesa zahtjeva osobito jake i naročito kvalificirane ljude, koji pletivo i zakone kapitalističkoga gospodarstva točno poznavaju, pak su dosta jaki, da to sve željeznom rukom vode. Mi ćemo se kasnije još baviti pitanjem, koju ulogu igra u kapitalističkom sistemu načelo individualizma. Ali kada prirodnim tokom, starošću, bolešću ili smrću nestane ovih vodećih sila, ili kada ove sile jednostavno budu zdrobljene prenaglo rastućom masom kapitala tako, da ne mogu više vladati svima pojedinostima, onda se ovakove velike hrpe kapitala počnu raspadati. Ovo raspadanje ide takodjer elementarno — tim više, što izmedju raznih postojećih hrpa kapitala postoji odnos borbe. Čim ostale hrpe kapitala osjete, da je jedna hrpa bolesna i u raspadanju, onda sve druge hrpe navale na nju i privlačiva snaga novca drugih manjih, ali aktivnijih, jer bolje vodjenih hrpa novca, otimlje raspadajućoj se hrpi kapital. Tako i raspadanje velikih hrpa kapitala ide isto tako elementarno kao i rastenje. Ali i tim raspadanjem ovih velikih hrpa kapitala nastaju lokalni potresi i krize, te mnoge egzistencije, koje su s njima povezane, budu dovedene u krizu i nesreću. To je konačno historija svih velikih imetaka, kojih katastrofu smo pred svojim očima vidjeli n. pr. Bleichröder, Stinnes, Rothschild, Castiglioni, i t. d., sudbina mnogih velikih banaka i t. d.

3. Treća glavna vrsta kriza vezana je na onaj tipus kapitalizma, koji je značajan za sadašnjost, na kapitalističku proizvodnju. Ali i proizvodnja, kada postane sastavnim dijelom kapitalizma, potpada pod zakonitost progresivnoga porasta, koji je značajan za kapitalizam, — i onda se redovito dogadja, da se proizvodi više, nego se potroši. Nastaje t. zv. hiperprodukcija, koja imade za posljedicu nagli pad cijena dotičnoga proizvoda, pak tako postaje proizvodnja nerentabilna i sa gubicima skopčana. Kapitalista mora da gubi svoj kapital, sve investicije gube vrijednost i kapitalistički sistem ždere sam svoje meso. To

je glavna značajka poratne svjetske ekonomske krize i današnje hiperprodukcije.

Ali s ocrtanim kobnim svojstvom, da kapitalizam stvara po nekoj nutarnjoj nuždi krize, nije iscrpljen niz njegovih grijeha i štetnih djelovanja. U srži je to sve poznato pod pojmom razorne moći novca. Ne možemo ovo ogromno poglavlje ovdje u širini pretresti, pak ćemo to skratiti i šematizirati u par općih pogleda.

1. Kapitalizam trga po nekoj nutarnjoj nuždi vez čovjeka sa zemljom.

Odnošaj čovjeka sa zemljom jest nešto sveto. Najjači je čovjek, dok je u neposrednom dodiru sa prirodom i majkom zemljom. Čim gubi neposredni dodir sa zemljom, čim ju ne obradjuje i ne zalijeva svojim znojem, on gubi dodir i sa majkom prirodom. Krasno je simbolizovan ovaj odnošaj u poznatoj starogrčkoj priči o Heraklu i Anteju. Herakle ne može savladati Anteja, jer svaki put, kada ga obori na majku mu Geju — mater zemlju, Antej dobije novu snagu, opet ustane i bori se dalje. Po ovoj tajnovitoj snazi, koju čovjek crpe iz prirode i zemlje dobiva seljak ono ogromno značenje za državu, koju on faktički ima. To je kod nas i poznato.

Empirički je pojav, da kapitalizam trga taj vez, za koji znamo danas, da je kod nas Slavena sakralnoga značaja, jer potječe od pretslovjenske religije Zaratuštrine, po kojoj je obradjivanje zemlje bila religijozna zapovijed. Empirički je pojav, da u toku razvitka kapitalizma u svima kapitalističkim državama propada seljaštvo i njegov udio u postotku pučanstva. Engleska, najkapitalističkija zemlja na svijetu, danas seljaštva gotovo više i nema. U Njemačkoj je procenat seljaštva od godine 1873. (osnutak Reicha) iznosio preko 60% čitavoga pučanstva, danas nakon šezdeset godina iznosi samo 34% t. j. i Njemačka je na putu Engleske, da izgubi svoje seljaštvo.

Ali što to znači razumjeti ćemo, ako uvažimo, da je poljoprivrednički Rim pobjedio kapitalističku Karthagu, i da je poljoprivredna država prirodno po životnoj snazi uvijek jača od kapitalističke. Ali sam Rim, kada je propalo latinsko seljaštvo, odselilo se u carski Rim i zamijenilo trudni seljački život sa »panem et Circenses«, a zemljišni se posjed razvio u latifundije, koje su obradjivali ratni robovi, bio je na smrt osudjen. Robovi naime, mjesto da rade, podizali su ustanke, najpoznatiji je onaj pod Spartacusom, i zemljoradnik, umjesto da bude temelj države, postaje rušiteljem države. Jedna kriza kapitalističke prirode sudjelovala je već kod propasti rimskoga carstva.

Ovaj razorni posao obavlja kapitalizam po tome:

a) Što mobilizira sve vrijednosti pak i zemlje. Zemlja gubi onaj sakralni značaj svoje posebne važnosti za ljudski život i postaje jedna svota novaca, jedna brojka. Jutro zemlje pet hiljada dinara, tri jutra petnaest hiljada, a jer se ljudstvo množi, a zemlja ne množi, može se par jutara zemlje uvijek lahko prodati.

b) Što kapitalizam, kako to znamo iz definicije Werner—Sombartove, uvijek počiva na ekonomskom racionalizmu. Sjajan primjer napasti racionalizma vidite u poznatom romanu Gjalskoga »Na rodjenoj grudi«, kada vlastelin Brigljević kalkulira, je li bi mu kupovnina njegovog djedovskoga posjeda nosila više uložena u banku, nego prihod njegove ekonomije. Ali Brigljević nije možda dovoljno uvažio, što znači gotov novac uložen u banku, to mi danas iza svjetskoga rata bolje znamo. Uvažite nadalje onih 500.000 Hrvata, što ih je od 1870.—1910. otselilo u Ameriku. Tu seobu naroda je prouzročio takodjer kapitalizam, naime siromaštvo u domovini, izgledi visokih nadnica u Americi i nesavjesni agenti velikih parobrodarskih društava, koji su našemu neukomu narodu obećavali zlatna brda u Americi, samo da oni zasluže svoju proviziju za svakog iseljenika.

2. S tim smo primjerom došli do demoralizajuće djelatnosti novca i kapitalizma. Svojstvo novca, da je najbolje sredstvo za uzdržanje života, daje težnji za novcem onu apsolutnu crtu, koju imade ljudska težnja za samoodržanjem. Čovjek pod bičem ove težnje ima kobno nagnuće, da se ogriješi o propise morala, samo da dodje do novca. I to se dogadja svaki dan, jer koncentracija i akumulacija kapitala daje dnevno prigode za to. Blagajnik, koji dnevno rukuje sa milijunskim hrpama novca, teško se može oteti misli: A šta se ja gnjavim cijeli život, treba samo da strpam u džep par svežanja hiljadarki i da umaknem, pak imam dosta za cijeli život. Tu djeluje ona sugestivna moć novca. Ovu sugestivnu moć novca imade novac po svojoj energetskoj prirodi, po onom strahovitom potencijalu snage, koji u njemu drijema

Novac je proizvod rada i pretstavnik radnih energija, koje su bile nužne, da se stvore sva ona dobra, koja pretstavlja novac. Ali čim je u hrpi, novac gubi svoju prirodnu vezu sa radom. Da dobiješ novca ne trebaš mnogo raditi, samo gledati, da dobiješ novac ili drugi predmet velike koncentracione vrijednosti, dragulje, nakite, skupocjene umjetnine i t. d. u ruke, pak da ih onda pretvoriš u druge vrijednosti, koje sam trebaš. Uzmite historiju zagrebačkoga triptihona i t. d. Da se dodje do novca, tjera se lihva, nesolidna trgovina, spekulacija, kradja, otimačina, ucjenjivanje i t. d. U intenzivno kapitalističkim zemljama razvijaju se čitavi slojevi ovakovih zločinačkih tipova, koji živu samo od otimanja nagomilanoga kapitala i to je tipus amerikanskoga podzemlja, gangstera, pariških apaša, medjunarodnih lopova velikih svjetskih središta, koji ne prežu pred nikakvim zločinom, da se domognu novaca i t. d.

Kapitalizam je nadalje opasan i djeluje razorno kao stvaralac raznih psihoza. Ove psihoze imadu svoj temelj u važnosti novca za ljudski život, u sugestivnoj moći novca, zatim u fiktivnosti novca. Koliku ulogu igra sugestija i povjerenje u kapitalizmu, poznata je stvar. Isto tako ogromnu ulogu igra fiktivnost. Jedna potpuna fikcija je banknota, koja savršeno nije ona vrijednost koju pretstavlja. Ali ova fikcija je glavna funkcija banknote.

Ali kada se sugestija slomi i fikcija upozna kao takova, onda slijedi reakcija u isto tako apsolutnom i često neopravdanom nepovjerenju, kao što je prije postojalo pretjerano povjerenje.

Kao kapitalističke psihoze mora se smatrati t. zv. zlatnu groznicu, što ih je nekada izazvalo zlato u Klondyke i na drugim nalazištima zlata. Tisuće su ljudi grnule u jedan kraj, da kopaju zlato i da se obogate. Isto je dijamantska groznica na Randu u Južnoj Africi. Ovamo spadaju povremene manije za spekulacijom, u kome čitavi slojevi gube velike imutke i t. d., kao što je to bilo god. 1873. u Beču, iza čega je slijedio veliki krah (crni petak). Nedavno smo to vidjeli u Americi i t. d.

Ovakove i slične kapitalističke psihoze su osnovi svih velikih bankovnih švindla i škandala.

Ali i negativnih psihoza ima, t. zv. paničkih psihoza, koje prouzrokuju t. zv. run-ove, navale na blagajne banaka i t. d. Nakon periode slijepoga povjerenja slijedi perioda pretjerane sumnje i straha. Ove su psihoze vrlo opasne, jer mogu na koncu prouzrokovati zlo, kojega se boje. Takovu psihozu imamo baš sada u Zagrebu. Bila bi zadaća svih dobromišljenih, da se ovim patološkim pojavama suprotstave, jer one na koncu mogu doista prouzročiti zlo, koje danas još i ne postoji.

3. Već po tom se vidi, da kapital imade neko antisocijalno djelovanje. Novac, kako čovjeka trga od zemlje, tako ga razrešuje od njegovih socijalnih veza, od obitelji, od sela, od domovine, od naroda i od države. Čovjek ide za zaradom. Ako čovjek ima novca, ne treba svojih socijalnih okvira, novac mu sve daje brže, lakše i bolje. Novac dakle rastvara prirodne veze socijalne medju ljudima.

Osobito to čini kapitalizam po svojoj prirodnoj vezi sa individualizmom. Po definiciji kapitalizma, individualizam i individualističke tendencije postaju bitnim elementom kapitalizma.

Po ovoj vezi dobije novac strahovito znamenovanje za čovjeka, osobito u čisto kapitalističkim periodama. One teške krize i potresi, za koje smo razabrali, da se nužno razvijaju u kapitalističkim periodama, postaju sudbonosne za tisuće i tisuće pojedinaca i njihove obitelji.

Ali ne postaje samo novac t. j. kapital važan za pojedinca, nego i pojedinac postaje važan za sućstvo kapitalizma. Pošto po naravi stvari uvijek pojedinac rukuje s novcem, to onaj élan vital, koji je Bergson tako dobro u svojoj filozofiji opisao, pojačava čisto mehaničko-energetsko djelovanje novca. Novac postaje sredstvom u borbi pojedinca za opstanak, on pojačava pojedinčevu snagu, jer mu omogućuje u svakom danom momentu gotovo u neograničenoj mjeri mobilizirati energije t. j. povećati svoju snagu, ako imade novaca. Po tom pretstavlja novac u ljudskom životu ne samo mogućnost održanja, ne samo mogućnost usavršenja ljudskoga života, nego što više on služi i najdubljoj težnji ljudskoga bića za povećanjem svoje moći, za pojačanjem svoga znamenovanja i svoje važnosti u životu. Po tome postaje novac, kako kaže Simel, »proširenje našega ja«. Po tom svaki čovjek, koji imade novaca, važi više od onoga, koji nema novaca, jednostavno za to, što posjednik novca raspolaže sa potencijama i energijama, koje siromah nema.

Ovaj pojedinački élan vital, u vezi sa prirodjenom energetikom novca sudjeluje takodjer kod onoga lavinskoga porasta velikih kapitala. Zamah jakih ličnosti, koje vide u novcu najbolje sredstvo za postignuće svojih ciljeva, pojačava zamah porasta kapitala. Prama tome kapitalizam i individualizam stoje u nutarnjoj zamjeničnoj djelatnosti. Pošto individualistički élan vital doprinosi lavinskom porastu velikih imutaka, to ovaj individualizam sudjeluje bitno i u svim onim krizama, koje iz ovoga lavinskoga porasta kapitala nužno nastaju. Individualizam, koji u svojoj apsolutizaciji znači negaciju socijalnoga elementa, daje i kapitalizmu onaj duboki antisocijalni značaj, koji on nedvojbeno ima.

Moramo se dakle malo pozabaviti i sa problemom individualizma.

Individualizam je posljedak postepenog osvješćivanja čovjeka kao individuuma i traženja načina, kako da se situacija čovjeka podigne.

Već smo u više navrata isticali, da je individualizam sukcesivno nastao iz raznih individualističkih tipova, koji su se u historiji čovječanstva historički razvili i stvarali, kao slojevi lišća, neki humus, iz kojega su se razvijali budući, sve razvijeniji tipovi individualizma. Imademo najprije izraelski individualizam na religioznom osnovu posebnog odnošaja napram Bogu, po čemu su Izraelci postali narod izabrani. Zatim vidimo grčki kulturni individualizam, koji Grka diže visoko iznad barbara. Vidimo zatim rimski politički individualizam, oličen u pojmu civis romanus-a kao gospodara tadanjega orbis romanus. Iza toga razvija kršćanstvo izvanredno intenzivni individualizam, koji je izražen u dužnosti svakoga pojedinca, da spasava u prvom redu svoju individualnu dušu.

Ovako se je u toku ljudskoga razvitka razvijao i pojačavao individualizam, komu je kapitalizam dao zadnju i najistaknutiju notu. Pošto za kapitalističkog čovjeka uslijed strahovite kinematike novca nema mirovanja, nego ima samo dizanje ili padanje i to je sve vezano sa održanjem pojedinca, to je savremeni individualizam sa kapitalizmom dobio izvanredno oštar izraz. Konačno još novac daje bogatašu onu sugestivnu moć novca i nimbus teoretske svemogućnosti, što pojačava tendencije individualizma Ali se je individualizam razvio tako daleko, da je postao izrazito antisocijalan i socijalno razoran. Razvio se je neki hiperindividualizam, koji vidi samo sebe i svoje interese, a za svoju socijalnu okolinu nema nikakova smisla, pa nema ni shvaćanja, da je sudbina svakoga pojedinca usko vezana sa njegovim socijalnim milieom.

Protiv ovoga hipertrofiranoga i po kapitalizmu zaoštrenoga hiperindividualizma javlja se danas sve to jača reakcija u raznim socijalističkim pokretima. Ova reakcija je došla teoretski do izraza i u francuskom socijalizmu, zatim u pozitivizmu Augusta Comtea i u njegovom kliku »vivre pour autrui«. Ova reakcija se je pojačala još sa svjetskim ratom, gdje su individualistički ekscesi opet dali snažnoga zamaha kolektivističkim tendencijama boljševizma i fašizma.

Valja dakle ustanoviti: U krizi kapitalizma igra i kriza individualizma jednu vidnu i važnu ulogu, premda se baš ovoj točki psihološke prirode posvećuje daleko premalo pažnje.

Svakako moramo utvrditi: Kapitalizam nalazi se danas u krizi. Ova kriza kapitalizma je sastavni elemenat velike svjetske ekonomske krize, i mi tu krizu svakim momentom sve to jače osjećamo.

Nastaje sada pitanje: Što ćemo sada? Kuda ide razvitak čovječanstva, i šta je na nama, koji živimo u tom teškom momentu, da radimo, i koji nam je pravac dati ladji ljudskoga dalnjega razvitka?

To su kobna i teška pitanja, koja se svakome od nas nameću. Značilo bi prevariti mnoga očekivanja, kada ne bismo kušali, da u okviru raspoloživih skromnih sila dademo i na ova pitanja barem konture nekoga odgovora.

Naravski ne možemo formulirati pitanje, što će biti, nego možemo to pitanje raspravljati samo pod vidom pitanja: što može biti, i što treba da radimo.

Prvo je pitanje: Možemo li mi poći najradikalnijim putem i možemo li mi abolirati kapitalizam t. j. ukinuti uporabu novca?

Ja mislim, da na to možemo odgovoriti sa odlučnim: Ne! To je nužna posljedica činjenice, da je veliki pokus abolicije kapitalizma, koji su napravili boljševici u Rusiji, potpuno neuspio.

Novac je pratioc čovjeka u raznim svojim formama od više desetaka hiljada godina. On mu je pomogao izgraditi ljudsku situaciju od danas i ja držim, da je sasvim nemoguće, da čovjek u sadašnjoj fazi odbaci od sebe ovoga svoga pomoćnika. Mi držimo, da je novac kao najsavršenije sredstvo za izmjenu, pretvorbu i mobilizaciju energija neophodno potreban ljudskomu rodu i u napredak.

Istina je doduše, da je kapitalizam po čovjeka opasan. Ali opasan je i dinamit, opasan je strychnin, pak ih zato čovjek nije abolirao, nego je samo tražio načine, kako da ukloni opasnosti skopčane sa tim opasnim stvarima. Tako držimo, da je i sa kapitalizmom i da ne možemo raditi drugo, nego da samo tražimo mjere, kako će se opasni pojavi njegovi bilo ukloniti, bilo u svojoj djelatnosti neopasnim učiniti.

Mi danas još u spoznaji i u uporabi tih mjera nismo došli vrlo daleko, ali to je u vezi s time, što se do pred 100godina ljudski um tim problemom, kao spoznajnim problemom, uopće nije bavio. Naše poznavanje zakona, koji vladaju razvitkom novčanoga gospodarstva još je vrlo nedostatno. Kada mi sve dotične zakone budemo u tančine poznavali i kada budemo dosegli pozitivistički deal: Savoir pour prevoir, onda ćemo doći u mogućnost, da uspješno spriječimo sve opasnosti i krize, za koje smo vidjeli, da nekom nutarnjom nuždom i redovito iz novčanoga gospodarstva izviru.

Što ćemo dakle raditi, kojim ćemo smjerom poći, da liječimo krizu kapitalizma?

Hoćemo li se odlučiti za državni kapitalizam (Staatskapitalismus) kao što su proveli boljševici u Rusiji?

Mi držimo, da ne! — Po našem mnijenju, ruska revolucija pošla je predaleko, pak je htjela abolirati uopće kapital, s čime, kako smo već razložili, nije mogla uspjeti, jer je to uopće nemoguće. Ostala je dakle pod pritiskom nužde s jedne, a svojih doktrina s druge strane kod jedne polovične mjere, dala je samo državi pravo kapitalističkoga gospodarstva.

Ja to ne držim nikakovim rješenjem, jer sve opasnosti kapitalizma postoje i dalje. Nastaju što više dvije strahovite nove opasnosti po ljudski rod.

Prvo: država, dobivši isključivo u ruke silnu moć novca, postaje apsolutno premoćna protiv pojedinca. Iz toga slijedi ropstvo pojedinca, prama kojemu će najstrašnije forme azijatske tiranije biti samo igrarija. To danas i vidimo u Rusiji, ali za to je tamo bio put utrt, jer se individuum pod pritiskom carizma uopće nije naučio na slobodu. Ovaj pogled je pak posebno važan za nas, koji živimo na granici izmedju zapadnjačkoga i istočnjačkoga shvaćanja države. Kakove velike opasnosti znači državni kapitalizam uz istočnjačko shvaćanje države, to si samo sociolog može jasno predočiti.

Drugo: državni kapitalizam znači, da svi razorni elementi kapitalizma stupe u djelatnost u odnošaju medju državama. Koncentracija kapitala, koja je, kako smo dokazali, jedna prirodna pojava i posljedica nutarnje prirode njegove, odigrati će se medju državama i jedne države skupiti će sav kapital, a druge potpuno osiromašiti. To je medjutim pojav, koji u zametku već vidimo, pošto znamo da Amerika i Francuska imadu ⅔ zlata cijeloga svijeta. U slučaju državnoga kapitalizma ovaj će se razvitak još pojačati. Države će si medjusobno nastojati oteti kapital, i voditi će za nj krvave ratove, koje će zarobljeno pučanstvo morati svojom krvi i svojim znojem plaćati. Jedan čitavi niz ratova gorih i težih od svjetskoga rata morao bi nužno slijediti iz pobjede načela državnoga kapitalizma.

Što nam dakle preostaje onda?

Preostaje nam jedno načelo, koje se jasno razabira, ako se sa stanovitim ekonomskim i kritičnim pogledom proučava povijest raznih religija.

Ako promatramo na ovakav način oštro povijest najvećih pozitivnih religija, vidjet ćemo, da sve one imaju stanovitu antikapitalističku tendenciju, t. j. one nastoje raznim religioznim propisima spriječiti onu opasnu koncentracju, dotično akumulaciju kapitala. Da ogledamo malo te propise kod tri velike religije svijeta: kod Mozaizma, kod Kršćanstva i kod Islama.

Mojsijeva nauka pozna instituciju jobelske godine, annus jubilaei, to je bila godina nakon 7×7 t. j. 49 godina, t. j. svaka pedeseta godina. U glavi 26. treće knjige Mojsijeve opisuje se ova posvećena godina i to je opća godina oprosta. Ona počinje, da zatrube trube po svoj zemlji, ove trube zovu se »jobel«, i odatle ime jubilaeum. Za te godine nije se smjelo ništa raditi, svi dugovi su se opraštali; Hebrejci, koji su postali robovi drugoga Hebrejca, bili su oslobodjeni, a sve kupljene zemlje od Hebrejca imale su se vratiti prodavaocu.

U ovoj instituciji jobelske godine vidi se jasno tendencija proti akumulaciji kapitala, nastojanje svakih 50 godina izravnati medjutim nastalu nejednakost u imetku, uspostaviti jednakost medju sinovima Judinima i time preporoditi njihovu zajednicu.

Sasvim drugi značaj imade kršćanstvo. Ono pokazuje opći odvrat od dobara ovoga svijeta svojom općenitom inosvjetskom tendencijom, polažući glavnu važnost na drugi svijet, kamo čovjeka zove glavno pozvanje spasa duše njegove, dočim je ovaj svijet samo prolazna dolina suza. Ali i posebna tendencija je vidljiva i sadržana u poznatoj rečenici evandjelja, da će deva prije proći kroz ušicu igle, nego bogataš ući u kraljevstvo nebesko, kano i u sentenciji evandjelja Ivanova: »Nemojte se brinuti, što ćete jesti, što li obući, budite kao ptice nebeske, za koje se gospodin brine.«

Ali crkva kršćanska u svojem daljem razvitku nije mogla održati čist ideal evandjeoskoga siromaštva. Ovaj ideal preuzeli su u brigu prosjački redovi, n. pr. Franjevci, koji ne smiju imati još danas nikakva privatnoga vlasništva. Ovi redovi vodili su borbu protiv kapitalizma. N. pr. osnovali su u srednjem vijeku zalagaonice, koje su se zvale

Montes pietatis, Mont de piéte: brda milosrdja, gdje su uz jeftin kamatnjak davali zajmove na ručne zaloge, da bi time pobijali lihvarstvo, koje je cvalo u ono doba još gore nego danas i t. d.

Jasna antikapitalistička tendencija se vidi naročito i u Islamu. Ta je sadržana u strogoj zabrani uzimanja kamata. Nijedan provovjeran Musliman ne će uzeti kamata od pozajmljenih novaca. Nadalje Musliman ne smije sticati vlasništva na zemljište u osvojenoj zemlji. Po osmanlijskom pravu postaje sve zemljište u osvojenoj zemlji vlasništvo emirovo (sultanovo). Zato se seosko zemljište zove u Bosni erazi-e — emirié (erazimirija) t. j. emirovo zemljište.. Religijozni propis obvezuje islamskoga pravovjernika, da svake godine u ramazanu podijeli jednu četrdesetinu t. j. 2½% svoga imetka kao milostinju, t. zv. »zekjat« i t. d.

Iz toga se vidi, da su sve religije vodile sa više ili manje uspjeha borbu protiv opasnih tendencija kapitala, da se akumulira i proizvede onda svu razornu djelatnost svoju. Iz toga se ali i vidi, da kapitalizam nije samo pojav sadašnjice, kada je već Mojsije protiv njega morao ustajati, nego da je više tisuća godina star, kao što se ovdje tvrdi.

Iz navedenih religijoznih ustanova se razabira, da su sve velike religije nastojale, da socijalnim odredbama zapriječe onu toli opasnu akumulaciju kapitala.

Ako se upitamo, tko je u naše današnje vrijeme sposoban, da sa uspjehom izdaje odredbe, koje su podobne zapriječiti koncentraciju dotično akumulaciju kapitala i njegove štetne socijalne posljedice, tada ćemo moći dati samo jedan odgovor: da je to država. Jest, samo je država u stanju poduzeti shodna sredstva i remedure protiv akumulacije kapitala. Ove remedure jesu i jedino, što nam preostaje, čim smo se uvjerili, da abolicija kapitala nije moguća. Ove remedure država de facto vrši već i danas, ovamo n. pr. spadaju maksimiranje kamatne stope, kaznene sankcije protiv lihve, kazneni zakonik u svojem dijelu o deliktima protiv tudjeg imanja, socijalna politika i t. d. Ali sve je to danas još nedostatno. Čim smo upoznali prirodno svojstvo kapitala, da se akumulira i da u toj formi akumulacije djeluje razorno kao lavina, onda treba tražiti sredstva, kako će se toj akumulaciji radikalno stati na put.

Tu bih ja bio za radikalnu mjeru. Država bi morala odrediti granicu preko koje nitko dalje ne može stjecati imetka.

Mi nismo u stanju naznačiti tu granicu, jer držimo, da se ta granica ne može odrediti arbitrarno, i po miloj volji, nego po nekom višem pogledu. Taj pogled bi imao biti, da se imućno stanje svih državljana po mogućnosti što više izjednači. Svi državljani ne mogu imati jednaki imetak, tu već staleške razlike, a još više individualne razlike u sposobnostima, u snazi i u smislu za pozitivni rad postavljaju ovom idealu nepremostive zapreke. Ali je za svaki socijalni milieu od najveće važnosti, da opreke budu što manje. Historičko nas iskustvo uči, da veliko bogatstvo na jednoj strani odgovara uvijek velikom siromaštvu na drugoj strani. To nije u interesu države, nego je u interesu države što veće prosječno blagostanje. Ova granica naprama gore ima se povući pod vidom postignuća što većega prosječnoga blagostanja svih gradjana. Držimo, da ne bi bilo ni dobro, da se ta granica povuče prenisko.

Bogatstvo imade i svojih dobrih strana, naročito je ono izraziti stvaralac kulture.

Držimo, da ne bi bilo dobro ni to, da država konfiscira, a niti to, da progresivnim oporezovanjem oduzme svojim gradjanima suvišak imetka. Držimo štetnim, da država bude Moloh, koji jede svoju djecu. Država jednostavno pod vidom socijalnih opasnosti, koje nužno slijede iz pretjerane akumulacije novca, gradjaninu zabrani gomilanje novca preko stanovite granice. Ali mi ne bi htjeli niti to, da se time ubije svaki poticaj na dalji ekonomski rad. Mi ne bismo dakle sa nekim krutim kolektivističkim shvaćanjem oduzeli pojedincu raspolaganje na suvišcima, koji on preko dozvoljenoga maksimuma uslijed svojih posebnih sposobnosti ili povoljne situacije steče ili steći može. Država bi se morala odjelotvoriti samo kao nesebični regulator imućstvenih odnosa. Država bi morala odrediti čitavi niz socijalnih ciljeva, bolje reći fondova, kojima bi pritjecali suvišci iz privatne privrede. Pojedincu ostalo bi slobodno, da odredi, u koje svrhe — fondove — će po njemu zaradjeni suvišci pritjecati. Ovo bi nedvojbeno djelovalo u smislu socijalnoga odgoja. Vrijednost pojedinca ne bi se cijenila po tome, koliko milijuna on ima, nego koliko je milijuna po njegovu radu pridošlo socijalnim svrhama.

Naročito bi država imala upraviti svoju regulirajuću djelatnost u pogledu posjeda zemljišta.

Najvažnija je protuteža razornoj djeltanosti kapitala posjed i obradjivanje zemlje. Zemljodjelac konzumira neposredno proizvode svoje zemlje. Karakteristika pako kapitalističkoga sustava jest, da se izmedju proizvoditelja i potrošnika svagdje utisne novac kao posrednik. Gdje pako čovjek u glavnom živi od vlastitih proizvoda, tamo postoji t. zv. naturalno gospodarstvo, kao opreka i protuteža kapitalističkom gospodarstvu. Gdjegod je seljački posjed jak, tamo se ne može razviti čisti kapitalizam, jer ljudi uvjek velikim dijelom živu od vlastitih proizvoda svoje zemlje.

Prama tome države, koje imaju snažan seljački posjed nisu u tolikoj mjeri izvrgnute opasnostima kapitalizma, kao one, koje nemaju seljaštva, jer se kapitalizam ne može razviti do svojih najčistijih oblika.

Mi smo već isticali kao naročitu opasnost kapitalizma, da mobilizira posjed zemlje i trga čovjeka sa nje.

Kolike političke opasnosti mogu iz ove mobilizacije zemljišta nastati, pokazuje ne samo propadanje slobodnog seljaštva i stvaranje latifundija, kao nekad u Rimu u 18 stoljeću u Engleskoj, nego naročito poratna kriza u Berlinu i Beču, gdje je uslijed ove krize više od polovicu kuća prešlo u ruke stranaca,velikim dijelom ratnih špekulanata-valuten-šibera i takovih tipova.

Pod tim vidom ima država upraviti svoju regulirajuću djelatnost u pogledu posjeda zemlje. Država ima se brinuti, da kapitalizam ne upropasti seljački stalež, i mora zato štititi posjed zemlje, naprama gore i naprama dolje. Naprama gore imade onemogućivati razvitak latifundija, a naprama dolje imde nastojati da se seljački posjed uslijed nasljedne diobe ne raspača u tako sitne djelove, gdje seljak postane agrarni proletarac kako se je to n. pr. dogodilo u Medjimurju. Veliki dio ovih zadaća preuzela je onako agrarna reforma, koja je iza svjetskoga rata provedena u većini evropskih država.

Ovamo spada nastojanje ukinuti velike posjede, koji su nastali apsorpcijom manjih posjeda, što je provedeno agrarnom reformom iza svjetskoga rata, po kojoj su likvidirani veleposjedi.

Preostaje još, da se zemljišni posjed naprama dolje osigura i da stanoviti minimum zemljišnoga posjeda bude zaštićen pravom domaje. Ovo pitanje je bilo riješeno u predratnoj Srbiji, bilo je na dnevnom redu zadnjeg pravničkog kongresa, koji se je na početku mjeseca listopada održavao u Skoplju, pak će se tako ovakovim i sličnim mjerama bezuvjetno dati ukloniti i opasne strane savremenoga kapitalizma naprama zemljišnom posjedu.

Sve žive sile u državi: obitelj, nacija i država imadu si staviti za cilj, da pojedinca odgoje kao socijalno biće, da ga oduče gledati samo svoj interes, živjeti samo u magli subjektivizma svoga »ja«. Treba da ga nauče razumjeti, da je svaki pojedinac uslovljen svojom okolinom, i da čovjek ne može biti sretan, ako je sva okolina njegova bijedna i nesretna. Jednom riječi, mora biti veliki socijalno-pedagoški cilj, da se ukloni hiperindividualizam, na kojem danas boluje svijet.

Treba nastojati, da se pojača tendencija, da zadružno načelo polaganom, ali stalnom evolucijom zamjenjuje individualno načelo u koliko se to može te pokazuje napredak. Ovaj razvitak i onako je u toku, treba ga svim silama pospješiti.

Nadalje treba svim silama nastojati, da se naše znanje o bivstvu i zakonima kapitalizma što više produbi.

Čovjek, koji je dospio do toga, da regulira tok rijeka, da uhvati udarce munje, biti će nedvojbeno u mogućnosti, da shodnim zakonodavnim i socijalnim mjerama obuzda i razornu snagu kapitalizma, koji po svoj energetskoj prirodi djeluje kao bujica i lavina. Držimo, da će to čovjek moći učiniti tim prije, pošto je kapital napokon djelo njegovih ruku, jer ljudski život i um te razvoj kulture stvorili su kapital. Mi držimo, da kapital može samo povremeno, a nikako trajno igrati ulogu onih duhova, koje je čovjek izazvao, a ne može njima vladati. Značilo bi zdvojiti i o ljudskom dostojanstvu i o budućnosti ljudskoga roda, kada bi čovjek napustio cilj, da vlada onim, što je sam stvorio.

Do danas doduše još nismo došli do visine dostatne spoznaje problema kapitalizma, za to stojimo i prilično nemoćni naprama njihovim štetnim pojavama. Ali je sigurno jedno, kapitalizam može samo onda postati socijalno politički problem, t. j. problem, koji se pozitivnim mjerama može riješiti, kada ga mi najprije riješimo kao spoznajni problem t. j. kada spoznamo sve glavne zakone, koji vladaju kapitalizmom. A ovoj svrsi je u glavnom bilo posvećeno ovo predavanje.